

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: Διαδρομές στην παιδική λογοτεχνία
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, Μαρία Κουρκουμέλη
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ελένη Γεωργοστάθη
ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Νέλλυ Βασιλείου
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουκωτά

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2017

Πρώτη έκδοση: Φεβρουάριος 2017

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-1945-9
Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-1946-6

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτί.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αναγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Έδρα: Τατοΐου 121, 144 52 Μεταμόρφωση
Βιβλιοπωλείο: Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 2102804800 · fax: 2102819550 · e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr · http://blog.psychogios.gr

PSYCHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Head Office: 121, Tatoi Str., 144 52 Metamorfossi, Greece
Bookstore: 13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece
Tel.: 2102804800 · fax: 2102819550 · e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr · http://blog.psychogios.gr

διαδρομές

στην παιδική λογοτεχνία

Επιμέλεια:
Κωνσταντίνος
Δ. Μαλαφάντης

Μαρία
Κουρκουμέλη

Εικονογραφημένα βιβλία με τρισδιάστατες εικόνες (pop up books)

Αγγελική Γιαννικοπούλου
Καθηγήτρια ΤΕΑΠΗ,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τα εικονογραφημένα βιβλία με αναδιπλούμενες εικόνες που ξεπνδούν στο άνοιγμα της σελίδας, γνωστά με τον αγγλικό όρο «pop up books» (Hiebert, 2014), στις μέρες μας κατακλύζουν τα ράφια των βιβλιοπωλείων, τοποθετημένα κυρίως στο χώρο που απευθύνεται σε μικρότερα παιδιά. Μάλιστα, με το πέρασμα του χρόνου, και καθώς η ανάπτυξη της τεχνολογίας κάνει όλο και περισσότερο δυνατή τη δημιουργία βιβλίων με περίεργη υλικότητα (π.χ. βιβλία με μουσική, βιβλία που μυρίζουν, βιβλία με πολλά υλικά, ικανά να εξασφαλίσουν διαφορετικές απτικές εμπειρίες κ.ά.), το βιβλίο με τρισδιάστατες εικόνες φαίνεται να γνωρίζει διάδοση και αποδοχή στο αναγνωστικό κοινό.

Όμως, ακόμη και σήμερα, αυτός ο τύπος βιβλίου συνοδεύεται από δύο βασικές και πολύ εσφαλμένες εντυπώσεις. Αρχικά, στην κοινή συνείδηση έχει ταυπιστεί με τα πολύ μικρά παιδιά, κάποιες φορές και τα μωρά, γιατί θεωρείται ότι περιορίζεται σε ένα εντελώς απλοϊκό περιεχόμενο, μάλλον αδιάφορο για εμπειρότερους και πιο απαιτητικούς αναγνώστες. Επιπλέον, έχει δημιουργηθεί η εντύπωση ότι παρόμοια «εξεζητημένα» βιβλία αποτελούν προϊόντα των τελευταίων δεκαετιών, κυρίως γιατί η κατασκευή και παραγωγή τους αποδεικνύεται ένα αξιοσημείωτο εκδοτικό κατόρθωμα.

Στην πραγματικότητα όμως, βιβλία με αναδυόμενες εικόνες απευθύνονται σε ένα ευρύ ηλικιακό φάσμα, αφού κυκλοφορούν αρκετά ακόμη και για ενήλικο κοινό, κυρίως αναφορικά με θέματα που ιδιαίτερα το ενδιαφέρουν, όπως είναι για παράδειγμα ο αθλητισμός (δες το βιβλίο των John Boswell και David Fisher *Fenway Park: A stadium pop-up book*, που αναφέρεται στο γήπεδο του μπέιζμπολ, το οποίο ξεπνδά σχεδόν ολοζώντανο μέσα από τις σελίδες του), το φλερτ (δες το χιουμοριστικό βιβλίο της Babette Cole *Revolting rules for getting a woman*) ή στοιχεία της γυναικείας αμφίεσης, π.χ. ο σπιθόδεσμος (π.χ. *Hooray for the bra: A perky peek at the history of the brassiere*).

Ως εξίσου ανακριβής με την άποψη ότι το βιβλίο με τρισδιάστατες εικόνες απευθύνεται αποκλειστικά σε μικρά παιδιά ελέγχεται και η εντύπωση ότι παρόμοια βιβλία αποτελούν σύγχρονα δημιουργήματα. Η αλήθεια είναι ότι βιβλία με εξεζητημένη υλικότητα (movable books) έκαναν την εμφάνισή τους πολύ παλιά και το πρώτο από αυτά χρονολογείται γύρω στα 1240. Τότε ο μοναχός Matthew Paris προσάρμοσε πάνω στις σελίδες του βιβλίου *Chronica Majora* περιστρεφόμενους χάρτινους τροχούς προκειμένου να υπολογίζονται ευκολότερα οι κινητές θρησκευτικές εορτές. Στους επόμενους αιώνες ακολούθησαν και άλλα βιβλία, όλα για ενήλικες, τα οποία κυρίως αποσκοπούσαν στην παραστατικότερη μετάδοση ανατομικών γνώσεων, σε αστρολογικές προβλέψεις, στη δημιουργία μυστικών κωδίκων ή σε μαθήματα προοπτικής.

Μόλις προς το τέλος του 18ου αιώνα κυκλοφόρησαν βιβλία με τρισδιάστατες εικόνες μόνο για ψυχαγωγικούς σκοπούς, και μάλιστα για παιδιά. Με πρωτοπόρες χώρες τη Βρετανία και τη Γερμανία και προσωπικότητες όπως ο Lothar Meggen dorfer, αυτού του είδους τα βιβλία γνώρισαν μεγάλη άνθηση το 19ο αιώνα και κυρίως στις αρχές του 20ού. Στην ανάπτυξή τους συνέβαλαν ιδιαίτερα σημαντικοί δημιουργοί, όπως ο Ούγγρος Vojtech Kubasta τη δεκαετία του '60, που εμπνέασε τον Αμερικάνο Waldo Hunt, τον άνθρωπο που συνέδεσε το όνομά του με την άνθηση των pop up βιβλίων στην Αμερική

(1960-1990) και ευθύνεται για την κυκλοφορία κάποιων ιδιαίτερα επιτυχημένων, τόσο εμπορικών (π.χ. βιβλία για τη Walt Disney) όσο και ποιοτικών – δες το *Haunted house* του Jan Piendowski, βραβευμένο με το Βραβείο Kate Greenaway Medal το 1979.

Μάλιστα η τεχνική με την οποία κατασκευάζονται οι αναδιπλούμενες εικόνες (pop up) υπήρξε αρκετά δημοφιλής και δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στο χώρο του βιβλίου, αλλά πέρασε και σε άλλα είδη, όπως για παράδειγμα τις κάρτες ή την έντυπη διαφήμιση. Συγχρόνως απετέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί μια πολύ ευχάριστη δραστηριότητα δημιουργικής απασχόλησης (δες τα βιβλία Jackson, 1996, Diaz & Carter, 1999) τόσο εντός σχολείου για παιδιά (Yannicopoulou, 2013) όσο και εκτός, για ενήλικες.

Εκείνο που αναμφίβολα έχει κατορθώσει να φέρει στο χώρο της εικονογράφησης η τεχνική της αναδιπλούμενης εικόνας που ξεπνδάει ολοζώντανη μπρος στα μάτια του αναγνώστη, αυτομάτως και με το γύρισμα της σελίδας, είναι η απελευθέρωσή της από κάποιους εγγενείς και σύμφυτους με την έννοια της εικόνας περιορισμούς: Τώρα η εξορισμού στατική εικόνα όχι μόνο αποκτά κίνηση, αφού κάποια από τα στοιχεία της που μέχρι πρότινος έστεκαν ακίνητα εκτελούν περιορισμένες, επαναλαμβανόμενες κινήσεις, αλλά κυρίως καταφέρνει να αμφισβητήσει τη διδιάστατη απεικόνιση, παρακωρύντας μια επιπλέον διάσταση και δίνοντας τη δυνατότητα στο μυθολογικό κόσμο, μολονότι ακόμη χάρπινος, να ξεπνδήσει μέσα από το βιβλίο κυριολεκτικά τρισδιάστατος.

Επιτρέποντας στο απεικονιζόμενο παραμυθικό σύμπαν να αναδυθεί έξω από τα περιοριστικά όρια της διδιάστατης επιφάνειας, τα βιβλία με τρισδιάστατες εικόνες κατασκευάζουν ένα μεταίχμιακό χώρο, στον οποίο καθίσταται δυνατή μια ανορθόδοξη συνάντηση ανάμεσα στο εσωκειμενικό σύμπαν και τον εξωκειμενικό αναγνώστη. Ενώ δηλαδή στα παραδοσιακά βιβλία οι εικόνες και ο παραμυθικός κόσμος που αυτές φιλοξενούν υπάρχουν σε ένα επίπεδο ασύμβατο και κυριολεκτικά απρόσιτο στον αναγνώστη που σαφώς στέκεται απ' έξω – ποιος μπορεί να μπει μέσα στις εικόνες του βιβλίου

που διαβάξει;—, στα βιβλία με τρισδιάστατες εικόνες το εντός κειμένου αναδύεται εκτός σελίδας και καταλαμβάνει το χώρο που παραδοσιακά ανήκει στον αναγνώστη. Εκείνος πλέον μπορεί να εισχωρήσει μέσα στον παραμυθικό κόσμο, να τον παρατηρήσει, να τον θαυμάσει, ακόμη και να παρέμβει σε αυτόν – για παράδειγμα, στο *20.000 βιόγες κάτω από τη θάλασσα* ο αναγνώστης σηκώνει ένα χάρτινο παραπέτασμα προκειμένου να παρατηρήσει το εσωτερικό του θρυλικού υποβρυχίου ή, ανοίγοντας ένα φιλιστρίνι, βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα μεγάλο μάτι που τον κοιτά αγριεμένο.

Γι' αυτό δεν είναι παράδοξο ότι τα βιβλία με τρισδιάστατες εικόνες κυκλοφορούν όλο και συχνότερα και, εκμεταλλευόμενα το στοιχείο του ξαφνιάσματος, επιφυλάσσουν ευχάριστες αναγνωστικές εκπλήξεις σε όσους αποφασίσουν να τα ανοίξουν. Καθώς παρόμοια βιβλία κερδίζουν σε δημοτικότητα, γνωστά κείμενα, τόσο ελληνικά, π.χ. τα *Τρία μικρά θηκάκια* του Ευγένιου Τριβιζά, όσο και αγαπημένα κλασικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας, όπως ο *Μικρός πρίγκιπας* του Saint-Exupéry, αφού γνώρισαν την αποδοχή του κοινού στην παραδοσιακή τους μορφή, επανακάμπουν στον εκδοτικό χώρο και ως βιβλία με κινούμενες εικόνες.

Για τα ελληνικά δεδομένα αξίζει να αναφερθεί το γνωστό μυθιστόρημα του Ιουλίου Βερν *20.000 βιόγες κάτω από τη θάλασσα* στη μη αναμενόμενη εκδοχή του πολυτάλαντου Sam Ita ως τρισδιάστατη γραφιστική νουβέλα, που στα ελληνικά κυκλοφορεί από τις Εκδόσεις Πατάκη. Αυτό το βιβλίο αποτελεί μια διασκευή διτώς καινοτόμα, και όσον αφορά το λεκτικό κείμενο, που έχει υπερβολικά συνομιλιότητα ώστε να χωρά στα λίγα καρέ μιας ιστορίας που λέγεται με τη μορφή κόμικς, και σχετικά με τις εικόνες που ξεπηδούν μαγευτικές σε κάθε άνοιγμα της σελίδας. Μάλιστα έχει ενδιαφέρον ότι και εδώ ο Ita, όπως και στις άλλες του διασκευές (π.χ. δες τον τεράστιο Κύκλωπα στο *The Odyssey: A pop up book*), εκμεταλλεύεται την τεχνική των pop ups προκειμένου να αποδώσει την έννοια του θαυμαστού, του μη αναμενόμενου και κυρίως του υπέρμετρα μεγάλου. Έτσι, όταν, για παράδειγμα, το υποβρύχιο συναντά το γιγάντιο κτα-

πόδι, το πλήρωμα «βυθίζεται» στον περιορισμένο χώρο της τρισδιάστατης εικόνας, εν αντιθέσει με το θαλάσσιο τέρας, που δραπέτευει από τη φυλακή της σελίδας και, ξεδιπλώνοντας κυριολεκτικά τις τεράστιες διαστάσεις του, αποκτά μέγεθος άκρως εφιαλτικό.

Τα βιβλία με τρισδιάστατες, αναδιπλούμενες εικόνες έχουν πλέον κατακλύσει την αγορά και τουλάχιστον στο εξωτερικό έχουν εξασφαλίσει ένα σταθερό αναγνωστικό κοινό, που με χαρά συλλέγει παλιά pop up βιβλία και περιμένει με αγωνία τις νέες εκδόσεις (δες για παράδειγμα *The movable book society*, που χρονολογείται από το 1993). Συγχρόνως υπάρχουν αναγνωρίσιμοι δημιουργοί (π.χ. David A. Carter, Robert Sabuda) που ειδικεύονται σε αυτά, επιδεικνύοντας μια σειρά από πολύπλευρα καλλιτεχνικά ταλέντα, όπως εκείνο του εικονογράφου, ενδεχομένως του συγγραφέα, και ασφαλώς του μηχανικού χαρτιού (mechanic engineer).

Αναμφίβολα τα βιβλία με αναδυόμενες εικόνες δεν αποτελούν ένα ομοιογενές σώμα εκδόσεων. Διαφέρουν μεταξύ τους στην ποιότητα, στην αισθητική αξία, στο είδος και στο ακροατήριο. Και, φυσικά, διαφοροποιούνται αναφορικά με την ιδιαίτερη λειτουργία που για καθένα από αυτά υπηρετεί η καινοτομία των τρισδιάστατων εικόνων, η οποία, καλύπτοντας μια ευρεία γκάμα διαφορετικών δυνατοτήτων, καταφέρει να δώσει από συμβατικά και αδιάφορα μέχρι εντελώς πρωτότυπα και αξιοπρόσεχτα βιβλία.

Κατ' αρχάς, φαντάζει αυτονόητο ότι ένας βασικός στόχος που καλείται να υπηρετήσει η μεγάλη πλειονότητα όχι μόνο των βιβλίων με αναδιπλούμενες εικόνες αλλά κάθε βιβλίου με αξιοσημείωτη υλικότητα είναι η προσέλκυση της προσοχής του μελλοντικού αναγνώστη προκειμένου, πριν ακόμη το διαβάσει, να το... αγοράσει. Δεδομένου ότι το βιβλίο, εκτός από πολιτισμικό αγαθό, είναι πάντοτε και ένα εμπορικό προϊόν, που υπόκειται σε νόμους προώθησης ανάλογους με όλα τα άλλα εμπορεύματα, οφείλει πολλά στις τρισδιάστατες εικόνες. Γιατί, αναμφίβολα, αυτές συνιστούν έναν πολύ αποτελεσματικό τρόπο λανσαρίσματος, ενώ διαχρονικά έχουν χρησιμοποιηθεί και στο χώρο της διαφήμισης – δες τη σειρά των βιβλίων-σουβενίρι

Stand-Up Switzerland ή το διαφημιστικό *Neiman Marcus Pop Up Book* (Dallas: Neiman Marcus, 2007).

Γι' αυτό στην αγορά βιβλίων η χρήση τους είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη σε κατηγορίες που παρουσιάζουν αυξημένο αγοραστικό ενδιαφέρον – δες για παράδειγμα την περίπτωση του χριστουγεννιάτικου βιβλίου, που κάποιες φορές δεν καταφέρνει να ισορροπήσει ανάμεσα σε ένα λογοτεχνικό κείμενο που αξίζει να διαβαστεί και ένα φανταχτερό αντικείμενο που θα εντυπωσιάσει όταν προσφερθεί ως δώρο (Γιαννικοπούλου, 1999). Εδώ το αξιοπρόσεκτο βιβλίο με τις εικόνες που ξεπηδούν, καμιά φορά και με τη συνοδεία άλλων «εφέ», όπως ήχου ή φωτός, αποτελεί μια εύκολη λύση.

Από την άλλη, κάθε βιβλίο, εκτός όλων των άλλων, έχει, ή οφείλει να έχει, και μια έντονη αισθητική διάσταση, όχι μόνο αναφορικά με το λεκτικό και το οπτικό κείμενο, αλλά και με το ίδιο το βιβλίο ως χειροπιαστό, υλικό αντικείμενο. Μια τέτοια τάση στην ευτυχώς υπερβολή της καταλήγει σε ένα βιβλίο-έργο τέχνης (δες Salamony et al, 2012). Για αυτό ακόμη και αναγνωρισμένοι καλλιτέχνες έχουν ασχοληθεί με το είδος δημιουργώντας πολύ αξιόλογα βιβλία – δες το *Index* (1967) του Andy Warhol, φόρο τιμής στο underground Μανχάταν της δεκαετίας του '60, με τρισδιάστατες εικόνες, από τις οποίες φυσικά δε λείπει η δημοφιλής... κονσέρβα.

Ανάμεσα στα pop up βιβλία-έργα τέχνης ξεχωρίζει το *Trail: Paper Poetry* του βραβευμένου David Pelham, όπου ο αναγνώστης ακολουθεί ένα ασπασμένο ίχνος σαλιγκαριού μέσα σε τρισδιάστατα ολόλευκα ονειρικά τοπία, καθ' ολοκληρίαν κατασκευασμένα από χαρτί. Στο βιβλίο αυτό η ποίηση αποκτά μια έντονη οπτική και ακουστική διάσταση, αφού προκύπτει όχι ως συνδυασμός λέξεων και ήχων αλλά ως ένα παιχνίδι με το χαρτί όταν παίρνει τη μορφή τρισδιάστατων λαβύρινθων που εγκαθίστανται υπέροχοι και σαγηνευτικοί πάνω στις σελίδες.

Ιδιαίτερη κατηγορία pop up βιβλίων που διακρίνονται για την υψηλή αισθητική τους συνιστούν τα αλφαβητάρια (π.χ. *Christmas alphabet* του Robert Sabuda), κυρίως όταν δεν υπηρετούν απλώς έναν

καθαρώς χρηστικό σκοπό, δηλαδή να μάθουν στα παιδιά τα γράμματα και τα αντίστοιχα φωνήματα, αλλά όταν παραδόξως αντιμετωπίζουν τα γράμματα ως αυτόνομα υλικά αντικείμενα (δες το *Alphabook 3* του Scott McCarney). Καθώς τα γράμματα, που παραδοσιακά δαμνίζονται τις δυο διαστάσεις της επιφάνειας που τα φιλοξενεί, δραπέτουν από τις σελίδες των βιβλίων, αποκτούν όγκο και εδραϊώνονται στο χώρο ως μινιμαλιστικές, τρισδιάστατες κατασκευές με καθαρές γραμμές και αναγνωρίσιμα σχήματα. Έτσι, στο βιβλίο *Wild alphabet: An A to Zoo pop up book*, μια σειρά ζώων, από την Αντιλόπη μέχρι τη Ζέβρα, έχουν τη δυνατότητα να κρυφτούν πίσω από αυτά (η Ζέβρα πίσω από το Z) και να ρίχνουν κλεφτές ματιές στον αναγνώστη που τα παρατηρεί.

Από την άλλη, στο εντυπωσιακό βιβλίο της Marion Bataille με τον ευφάνταστο τίτλο *ABC3D* και εικόνα εξωφύλλου που αλλάζει σε διαφορετικό γράμμα ανάλογα με τη γωνία από την οποία την κοιτάς, τα γράμματα καταφέρνουν να υπερνικήσουν την ακινησία του βιβλίου και, μπρος στα μάτια του έκπληκτου αναγνώστη, μεταμορφώνονται στο αμέσως επόμενο: το E μεταβάλλεται σε F με μία ασήμαντη αφαίρεση, το I με μικρές προσθήκες σε K, ενώ το V, καθηρεππισμένο, διπλασιάζεται σε ένα μεγαλοπρεπές W. Και είναι πραγματικά ευθύνη του αναγνώστη, που τώρα πλέον ο ρόλος του δεν περιορίζεται απλά στο αδιάφορο γύρισμα της σελίδας, να ενεργοποιήσει το κείμενο και να ξυπνήσει τα κοιμισμένα γράμματα ώστε να μπορέσουν να εκτελέσουν τις θαυμαστές μεταμορφώσεις τους. Γιατί και σε αυτό το βιβλίο, όπως συχνά συμβαίνει στα pop ups, ο αναγνώστης δεν παρακολουθεί μια ιστορία να εξελίσσεται, αλλά, ως γενικός ενορχηστρωτής, κινητοποιεί και ελέγχει όλη τη διαδικασία, διεκπεραιώνοντας, με κύριο μέσο τα δικά του χέρια, την παράσταση της ανάγνωσης.

Και φυσικά από το pop up βιβλίο με υψηλές αισθητικές προδιαγραφές δεν μπορούν να λείψουν κι εκείνα που παρουσιάζουν θέματα τέχνης και χρησιμοποιούν την τεχνική των αναδυόμενων εικόνων προκειμένου να εντείνουν και να μεγιστοποιήσουν την αισθη-

τική απόλαυση της τέχνης. Τα βιβλία που αναφέρονται σε γνωστούς ζωγράφους, όταν επιλέγουν τρισδιάστατες εικόνες, επιτρέπουν στον αναγνώστη-θεατή να εισχωρήσει στο μαγικό κόσμο της τέχνης και να απολαύσει συναρπαστικά έργα (δες *Leonardo da Vinci: A three-dimensional study* ή το εντυπωσιακό *Pop-up Op-art: Vasarely*).

Φαίνεται λοιπόν ότι ορισμένες θεματικές προσιδιάζουν περισσότερο στη λογική των pop up βιβλίων, μια και εκφράζονται καλύτερα μέσω αυτών. Γι' αυτό και ειδικά θέματα, όπως η αρχιτεκτονική, η τέχνη που καταλαμβάνει και κυριαρχεί στο χώρο και προφανώς δε βολεύεται στη δισδιάστατη επιφάνεια μιας οποιαδήποτε σελίδας, επιλέγουν την πρόσφορη λύση ενός βιβλίου με τρισδιάστατες εικόνες. Άλλωστε είναι δεδομένη η συνάφεια ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και το τρισδιάστατο βιβλίο που ξεδιπλώνει μια κατασκευή χώρου προσφέροντας στον αναγνώστη του μια εμπειρία... σαφώς αρχιτεκτονική (Johnson, 1992). Στα βιβλία αρχιτεκτονικής με τρισδιάστατες εικόνες –δες για παράδειγμα το βιβλίο του Roland Lewis σε κατασκευή της Julia Fröhlich *Frank Lloyd Wright in Pop-up* ή το *Frank Gehry in Pop-up σε κατασκευή των Keith Finch and Neal Manning*, αλλά και εκείνο του Chuck Fischer, *Great American Houses and Gardens*, που, εκτός από τα κτίρια, ενδιαφέρεται και για την αρχιτεκτονική κήπων– το οικοδόμημα ξεπηδά μέσα από την επιφάνεια των σελίδων και εγκαθιδρύεται στο χώρο, σε μια κίνηση-νίκη της εμβληματικής τέχνης των τριών διαστάσεων έναντι των εγγενών περιορισμών της εικόνας που επιχειρεί να εγκλωβίσει την πραγματικότητα στο ασφυκτικό περιβάλλον ενός δισδιάστατου χαρτιού.

Παράλληλα, και τα βιβλία που παρουσιάζουν θέματα μαγικά και εξωπραγματικά θα μπορούσαν άνετα να καταφύγουν στη λύση του βιβλίου με τρισδιάστατες εικόνες, αφού η έκπληξη και ο θαυμασμός που δημιουργεί στον αναγνώστη ένας πολύχρωμος κόσμος που ξεπετάγεται μεγαλοπρεπώς με το άνοιγμα της σελίδας αισθητοποιεί σε επίπεδο φόρμας τη μαγεία που περιγράφει το κείμενο σε επίπεδο περιεχομένου – δες *Brava Strega Nova!* σε κείμενα του Tomie de Paola, εικονογράφηση Matthew Reinhart και κατασκευή τρισδιά-

στατων εικόνων Robert Sabuda. Ίσως για αυτό πάρα πολλά, αν όχι τα περισσότερα, από τα βιβλία με τρισδιάστατες εικόνες που κυκλοφορούν στην Ελλάδα αποτελούν αναδιηγήσεις των κλασικών μαγικών παραμυθιών (δες για παράδειγμα *Ο Αθανάτιν και το μαγικό φουκνάρι* των Εκδόσεων Πατάκη).

Από την άλλη, δε θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι υπάρχουν θέματα που μάλλον δε συναντώνται, ή δεν είναι δυνατόν να επικοινωνούνται, μέσω βιβλίων των οποίων η «εξεζητημένη» υλικότητα αποτελεί μια επιδεικτική κατάφαση της υλικής όψης του κόσμου. Έτσι, παρότι δεν το αναμέναμε, βιβλία θρησκευτικά, που ενδιαφέρονται κυρίως για μια βαθιά πνευματικότητα, τελικώς επιλέγουν ένα βιβλίο με «εκτεταμένη» υλικότητα. Όμως, ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις, ο λόγος που υιοθετούνται οι αναδιπλούμενες εικόνες είναι οι τεράστιες εμπατικές δυνατότητες που προσφέρουν – δες το *Fishing for the moon and other Zen stories*, όπου καθεμιά από τις εννέα βουδιστικές παραβολές που αναδιηγείται το βιβλίο ζωντανεύει σε μια τρισδιάστατη εικόνα.

Όμως, ακόμη και στο χώρο του θρησκευτικού βιβλίου υπάρχουν επιμέρους θέματα που φαίνεται να προσιδιάζουν στην ουσία του τρισδιάστατου βιβλίου, στο οποίο, εντελώς απρόβλεπτα, μια σκηνή παίρνει μορφή και υπόσταση καθώς αναδύεται μέσα από την επιφάνεια της σελίδας. Ίσως για αυτό και ο Brian Wildsmith να επέλεξε για το βιβλίο του *The Creation* (χαρτοτεχνική Bruce Reifel and José R. Seminario), που διηγείται τη βιβλική ιστορία της Γένεσης, τρισδιάστατες εικόνες, οι οποίες επαναλαμβάνουν σε αισθητικό επίπεδο τη διαδικασία της κοσμογονίας και το θαύμα της δημιουργίας του κόσμου.

Όμως, αν το θέμα αποτελεί μια αφηγηματική κατηγορία που κάποιες φορές αναδεικνύεται μέσα από τις αναδύμενες εικόνες των βιβλίων με pop ups, εκείνο το αφηγηματικό στοιχείο που σίγουρα βρίσκει την ευτυχέστερη έκφρασή του σε αυτές είναι προφανώς το σκηνικό, που, ως χωροχρονική συνιστώσα των αφηγούμενων γεγονότων, εκφράζεται καλύτερα μέσω των υλικών δυνατοτήτων που προσφέρουν οι τρισδιάστατες εικόνες. Καθώς το pop up βιβλίο επε-

κτείνει το διαθέσιμο χώρο πέραν της σελίδας των δύο διαστάσεων, η ίδια η έννοια του χώρου και της σημασίας που εκείνος αποκτά στην κατασκευή της ιστορίας αναβαθμίζεται και υπερτονίζεται. Επιγραμματικά, όλα τα βιβλία αυτής της κατηγορίας αυτό που πραγματικά κάνουν είναι να παραχωρούν χώρο στο... χώρο.

Μάλιστα, στο σύνολο των βιβλίων με pop ups, εκείνα που αναδεικνύουν περισσότερο την έννοια του χώρου ως σκηνικού είναι αυτά που, εξαιτίας του σχήματός τους, είθισται να αποκαλούνται βιβλία-καρουσέλ (carousel pop up books)· οι σελίδες τους ανοίγουν με τέτοιο τρόπο ώστε το αρχικό και το τελικό εξώφυλλο συναντώνται και, αφού δεθούν συνήθως με κορδελάκι, δημιουργούν μια τρισδιάστατη κατασκευή που μοιάζει με το γνωστό μας καρουσέλ. Παρόμοια βιβλία σε διάφορες παραλλαγές –δες το βιβλίο των Εκδόσεων Καστανιώτη *Κρυφτούλι με τον κύριο Κροκ*– παραχωρούν στον αναγνώστη μια πανοραμική εποπτεία του παραμυθικού χώρου. Σε μια εμπειρία που θυμίζει θέατρο, μια και ο αναγνώστης τοποθετείται μπροστά στο σκηνικό της δράσης, αλλά και γλυπτό, αφού έχει παράλληλα την υποχρέωση να μετακινείται γύρω από το βιβλίο προκειμένου να δει κάθε επιμέρους σκηνή, η ανάγνωση τελικώς μεταλλάσσεται σε μια μοναδική εμπειρία, που, αν και περιορίζεται στο βιβλίο, εντούτοις προσφέρει δυνατότητες μάλλον ανοίκειες σε αυτό.

Όμως το βιβλίο-καρουσέλ, που ανοίγει σε ένα σκηνικό 360°, ουσιαστικά καταργεί τη γραμμική, σειριακή ανάγνωση του βιβλίου. Γιατί, έτσι όπως έχουν ενωθεί τα εξώφυλλα, στην ουσία έχουν παύσει να υπάρχουν, καταργώντας παράλληλα και την προκαθορισμένη αρχή και το τέλος του βιβλίου, αφού ο αναγνώστης-θεατής μπορεί να σταθεί μπροστά σε οποιαδήποτε επιμέρους σκηνή και να αρχίσει την ανάγνωσή του από οποιοδήποτε σημείο. Για αυτό και η ευτυχέστερη έκφραση παρόμοιων βιβλίων-αντικειμένων δε συνίσταται σε όσα διηγούνται μια ιστορία με ιεραρχημένη αρχή, μέση και τέλος, όσο συναρπαστικά και αν δείχνουν στην κατασκευή τους –δες για παράδειγμα το εικαστικό πρότζεκτ *Red Riding Hood* της Julia Frohlich, με ενσωματωμένο φωτάκι που κάνει τις σκηνές μα-

γικές-, αλλά σε εκείνα, κυρίως γνώσεων, που αναδεικνύουν θέματα χώρου –π.χ. *Medieval castle: A carousel pop up book*– ή σε ιστορίες που εστιάζουν σε ένα φαινόμενο το οποίο επαναλαμβάνεται στο διηνεκές –π.χ. ο κύκλος του νερού στο βιβλίο της Σοφίας Μαντουβάλου *Το σύννεφο έβαλε τα κλάματα*– και, εξαιτίας μιας κυκλικής διάρθρωσης περιεχομένου, επιτρέπει στην ανάγνωσή του να αρχίζει σε οποιαδήποτε σημείο της αφήγησης (για περισσότερα Γιαννικοπούλου, 2008: 229-231).

Από την άλλη, επειδή τόσο στα pop up όσο και σε όλο το φάσμα των «περίεργων» εκδόσεων (mechanical books), η επιτυχία έγκειται στην παραδοξότητα ενός κανονικού βιβλίου, που όμως κρύβει χαρακτηριστικά, π.χ. κίνηση, τρισδιάστατη απεικόνιση, που δεν προσιδιάζουν σε αυτό (Orrie & Orrie, 1975: 62), παρόμοια βιβλία, συνταιριάζοντας τα αταίριαστα, αμφισβητούν τεχνηνώς και εκ των έσω την ίδια την έννοια του βιβλίου. Για αυτό, κατά μία έννοια, ακόμη και στα πιο τυπικά από τα «περίεργα» βιβλία-αντικείμενα, λανθάνει ένα ίχνος μεταμυθοπλασίας, αφού η ιδιαίτερη υλικότητά τους δρα σχεδόν αυτοαναφορικά, πρωταρχικά για το βιβλίο και δευτερευόντως για το κείμενο που φιλοξενεί (Lewis, 2001). Τα «παράξενα» βιβλία που ξαφνιάζουν τον αναγνώστη τού υπενθυμίζουν κάτι που σίγουρα γνωρίζει αλλά συνήθως ξεχνά· το βιβλίο δεν είναι ένας αόρατος φορέας αφήγησης, αλλά ένα αντικείμενο με όγκο, σχήμα, μυρωδιά, μια υλική κατασκευή, που διευκολύνει, μεταφέρει, ερμηνεύει και αλληλεπιδρά με το κείμενο.

Κάποιες φορές μάλιστα η διάδραση του ενδοκειμενικού ήρωα με το βιβλίο-αντικείμενο καθίσταται το θέμα της αφήγησης και ένα κείμενο σαφώς μεταμυθοπλαστικό παρακολουθεί τη συνάντηση του πρώτου όταν ασφυκτιά μέσα στο δεύτερο. Στο βιβλίο του Mo Willems *Big frog can't get in: A pop out book*, ένα μεγάλο βατράκι είναι αδύνατον να χωρέσει στο βιβλίο του όσο και αν προσπαθήσει, σκύψει, μαζευτεί, περιστραφεί. Κάθε δισέλιδο του βιβλίου, που σημειωτέον δεν επιθυμεί να αυτοαποκαλείται pop up αλλά pop out, αφού ό,τι και αν κάνει το καμμένο το βατράκι πάντα κάτι περισσεύει, πετάγε-

ται έξω από το βιβλίο (pops out), καταγράφει την προσπάθεια του ήρωα να βουλευτεί σε αυτό, θυμίζοντας στον αναγνώστη ότι τόσο το βιβλίο όσο και το κείμενο που επικοινωνεί αποτελούν... κατασκευές.

Μεταμυθοπλαστική διάθεση εμφανίζει και το βιβλίο του Robert Sabuda *The dragon and the knight*, το οποίο εκ πρώτης όψεως μοιάζει να αποτελεί μια συλλογή δημοφιλών κλασικών παραμυθιών. Όμως, από την πρώτη κιόλας ιστορία, την ομώνυμη του τίτλου, ο δράκος δραπετεύει από τη σελίδα, αφήνοντας πίσω του μια μεγαλοπρεπή τρύπα. Αυτό αναγκάζει και τον ήρωα να τον ακολουθήσει, ξεκινώντας ένα ξέφρενο κυνηγητό από σελίδα σε σελίδα και από παραμύθι σε παραμύθι, που αναστατώνει τους γνωστούς παραμυθικούς ήρωες: την όμορφη Σταχτοπούτα, την κοιμισμένη Χιονάτη, την εγκλωβισμένη Ραπουνζέλ και άλλους δημοφιλείς κατοίκους του μαγικού σύμπαντος των παραμυθιών.

Το βιβλίο σπίνεται σε δυο επίπεδα: ένα διηγητικό, εκείνο των παλιών παραμυθιών, στο οποίο μάλιστα το χρώμα της σελίδας μιμείται την πατίνα του χρόνου, και ένα δεύτερο, υπερδιηγητικό, όπου συντελείται το κυνηγητό ανάμεσα στους δύο ήρωες, οι οποίοι δεν παραλείπουν να ανταλλάξουν σύντομα σχόλια μεταξύ τους – π.χ. ο ήρωας φωνάζει έκπληκτος στο δράκο: «Ε, έλα πίσω, εδώ!», αλλά και με τους ήρωες που συναντούν – π.χ. ο δράκος αναφωνεί γεμάτος θαυμασμό στη Σταχτοπούτα: «Λατρεύω τις γόβες σου!» Αυτή μάλιστα η διαφορά των αφηγηματικών επιπέδων δηλώνεται ευφυσώς μέσω της συνύπαρξης από τη μια της συμβατικής τρισδιάστατης σελίδας που φιλοξενεί τα κλασικά παραμύθια, και από την άλλη των νεωτερικών τρισδιάστατων εικόνων που απεικονίζουν όσα διαδραματίζονται ανάμεσα σε εκείνους που εγκατέλειψαν τους παραδοσιακούς τους ρόλους και τη συνηθισμένη τους θέση.

Επιπλέον, σε αυτό το βιβλίο, όπου οι τρισδιάστατες εικόνες κυριαρχούν και ουσιαστικά καθιστούν μη αναγνώσιμες τις σελίδες με τα κλασικά παραμύθια, η συγκεκριμένη καινοτομία υλικότητας αισθητοποιεί μια αναδυόμενη εκτροπή σε αφηγηματικό επίπεδο: κάτι αλλάζει στον τρόπο που πλέον διεκπεραιώνονται οι γνωστές ιστορίες. Καθώς οι με-

τέπειτα αναδιηγήσεις εγγράφονται πάνω στο αρχικό κείμενο, που σε κάποια σημεία του εξαφανίζεται κάτω από την προσθήκη νέων εκδοχών, καθίσταται εντελώς ορατό και κυριολεκτικά από αυτό που είθισται να αποκαλείται το παλίμψηστο της αφήγησης (Genette, 1997).

Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η τεχνική των τρισδιάστατων εικόνων, που στην κοινή συνείδηση συχνά ταυτίζεται με το εφήμερο, το απλοϊκό και το παιδαριώδες, ενδέχεται να χρησιμοποιείται όχι μόνο στην κατασκευή της ιστορίας, αλλά και στο κτίσιμο της ιδεολογίας του κειμένου. Το παράδειγμα προέρχεται από το χώρο του οικο-εγγραμματοπισμού (ecoliteracy), όπου ξεχωρίζουν δύο βιβλία με τρισδιάστατες εικόνες και σαφές οικολογικό περιεχόμενο: το *Popville* και το *In the forest* των Anouck Boisrobert και Louis Rigaud (δες Ramos & Ramos, 2014).

Στο βιβλίο χωρίς λόγια *Popville* ο αναγνώστης-θεατής, ξεκινώντας από το πρώτο δισέλιδο, όπου απεικονίζεται ένα μικρό αγροτόσπιτο, παρατηρεί, από άνοιγμα σε άνοιγμα, τη δημιουργία μιας πόλης. Καθώς νέα κτίρια προστίθενται διαρκώς, οι πνεύμονες πρασίνου περιορίζονται και η ειδυλλιακή εξοχή μεταμορφώνεται σε μια πυκνοκατοικημένη μεγαλούπολη. Το βιβλίο διακρίνεται για τις τεχνικές του καινοτομίες, που το κάνουν πραγματικά μοναδικό: Χρησιμοποιεί τρισδιάστατες εικόνες-χάρτινες κατασκευές για τα οικοδομήματα, τα οποία πληθαίνουν σε κάθε γύρισμα της σελίδας. Όλα του τα φύλλα έχουν έναν κενό χώρο στη μέση, ο οποίος σταδιακά αυξάνεται για να ξεπεταχτούν περισσότερα κτίρια και να προστεθούν στα ήδη υπάρχοντα που στέκονται κυρίαρχα στη θέση τους. Με αυτόν τον τρόπο καθίσταται εντονότερη η αίσθηση του χρόνου που περνά και της μετάλλησης που υφίσταται το τοπίο. Η κορύφωση έρχεται με το τελευταίο δισέλιδο, όπου τα κτίρια όχι μόνο έχουν καταλάβει όλο το διαθέσιμο χώρο, αλλά επεκτείνονται και εκτός σχεδίου... σελίδας, αφού εκείνες ξεδιπλώνονται και από τις δύο μεριές (fold outs), προκειμένου να εξασφαλίσουν καινούργιες οικοδομήσιμες εκτάσεις για να φιλοξενήσουν μια πόλη που θεριεύει.

Η ιδιαίτερη υλικότητα του βιβλίου, που αντιπαραβάλλει από τη

για τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό κτριών που εγκαθίστανται, ως μια νέα πραγματικότητα, στο χώρο, και από την άλλη τη φύση που σταδιακά συρρικνώνεται, συγκροτεί το βασικό οικολογικό σχόλιο ενός βιβλίου που φανεώνει πόσο εύκολο είναι να χαθούν τα περιβαλλοντικά στοιχεία όταν απλώς παρακολουθούμε αμέτοχοι όσα συμβαίνουν. Και, επειδή αυτός που γυρίζει τις σελίδες και θέτει σε κίνηση τη μετατροπή του φυσικού τοπίου σε αστικό είναι αποκλειστικά ο αναγνώστης, λανθάνει συγχρόνως και μια ακόμη ιδέα: όποιος δεν κινητοποιείται προκειμένου να εμποδίσει μια οικολογική καταστροφή τη βοηθά, με την απάθειά του, να συντελεστεί.

Διαφορετικό και πολύ πιο αισιόδοξο διαμορφώνεται το μήνυμα στο επόμενο βιβλίο των ίδιων δημιουργών *In the forest*. Αυτό διηγείται, πάλι με τη βοήθεια αναδιπλούμενων εικόνων, την ιστορία ενός δάσους που καταστράφηκε από τις μηχανές. Μέχρι που ο άνθρωπος συνειδητοποίησε το λάθος του και αποφάσισε να το ξαναζωντανέψει. Φύτεψε λοιπόν καινούργια δεντράκια, που με τον καιρό μεγάλωσαν και ένα καινούργιο δάσος ξαναγεννήθηκε!

Σε αυτό το βιβλίο, που μάλλον αποτελεί το θετικό αντίδοτο στην απαισιόδοξη προοπτική του *Popville*, ο αναγνώστης να μεν ευθύνεται για μια καταστροφή, αλλά παράλληλα είναι υπεύθυνος και για την ανασυγκρότηση. Μάλιστα, στην αναγέννηση του δάσους, ο ρόλος του είναι πολύ πιο ενεργητικός, αφού τώρα δεν περιορίζεται στο απλό γύρισμα της σελίδας, αλλά τραβά χάρτινα ελάσματα προκειμένου να στήσει όρθια τα νεαρά φυτά στη σελίδα, και κατ' επέκταση στο χώρο. Καθώς ο αναγνώστης επενεργεί πάνω στο βιβλίο και προσθέτει καινούργια χάρτινα δέντρα, διαμορφώνει μια ενεργητική στάση σε θέματα αναδάσωσης και περιβαλλοντικής ευαισθησίας.

Από όλα τα προηγούμενα είναι προφανές ότι τα βιβλία με αναδιπλούμενες εικόνες σε καμία περίπτωση δε δικαιώνουν τη διαδεδομένη εντύπωση ότι αποτελούν απλοϊκά αναγνώσματα για παιδιά, μικρής διάρκειας και χωρίς καμία αισθητική αξία. Το σύγχρονο εικονογραφημένο βιβλίο, ένα είδος σαφώς πολυτροπικό, καταφέρνει με τον καιρό να εκφράζεται όχι μόνο μέσω των λέξεων και των ει-

κόνων, αλλά και μέσω της υλικότητάς του, που με την πάροδο του χρόνου αποκτά βαρύνουσα σημασία όχι μόνο στην εμπορική προώθηση του βιβλίου και στην αισθητική του ποιότητα αλλά και αναφορικά με τη σύνθεση της ιστορίας και την κατασκευή του ιδεολογικού του μηνύματος.

Βιβλιογραφία

- Bataille, M. (2008). *ABC3D*. New York: Roaring Brook Press.
- Berry, Ch. (2006). *Hooray for the bra: A perky peek at the history of the brassiere*. New York: Stewart, Tabori & Chang.
- Boisrobert, A. & Rigaud, L. (2010). *Popville*. New York: Roaring Brook Press.
- Boisrobert, A., Rigaud, L. & Strady, S. (2012). *In the forest*. London: Tate Publishing.
- Boswell, J. & Fisher, D. (1992). *Fenway Park: A stadium pop-up book*. Boston: Little Brown.
- Cole, B. (1997). *Revolting rules for getting a woman*. Kansas City, Mo.: Pop-Up Press.
- Corsi, J. R. (1995). *Leonardo da Vinci: A three-dimensional study*. Warrick: Pomegranate Europe.
- Diaz, J. & Carter, D. (1999). *Elements of pop up*. New York: Little Simon.
- Fischer, C. (2002). *Great American houses and gardens*. New York: Universe Publishing.
- Genette, G. (1997). *Palimpsests: Literature in the second degree*. Trans. by C. Newman & C. Doubinsky. London: University of Nebraska Press.
- Haines, M., Frohlich, J. & Green, D. (2010). *Wild alphabet: An A to Zoo pop up book*. London: Pan MacMillan.
- Hamilton, L. (κείμενο) & Hess, P. (εικόνες) (2012). *Ο Αθιαντίν και το μαγικό στυνάρι*. Μιτφρ. Φ. Μανδηλαράς. Αθήνα: Πατάκης.

- Hansen, L. (2004). *Fishing for the moon and other Zen stories*. New York: St. Martin's Press.
- Hiebert, H. (2014). *Playing with pop-ups: The art of dimensional, moving paper designs*. Beverly, Massachusetts: Quarry Books.
- Ita, S. (2008). *20.000 βεύγες κάτω από τη θάλασσα: Βιβλίο με αναδύμενες μορφές*. Μτφρ. Φίλιππος Μανδηλαράς. Αθήνα: Πατάκης.
- Ita, S. (2011). *The Odyssey: A pop up book*. New York: Sterling Juvenile.
- Jackson, P. (1996). *The pop up book*. New York: Henry Holt.
- Johnson, P. (1992). Book as architecture. *Children's literature in education*, 23 (3), 131-142.
- Lewis, D. (2001). *Reading contemporary picturebooks: Picturing text*. London: RoutledgeFalmer.
- Lewis, R. & Johnson, J. (2007). *Frank Gehry in pop-up*. San Diego: Thunder Bay Press.
- Lewis, R. (2009). *Frank Lloyd Wright in pop-up*. San Diego: Thunder Bay Press.
- McCarney, S. (1986). *Alphabook 3*. Rochester, N.Y.: S. McCarney.
- Opie, Iona & Opie, P. (1975). Books that come to life. *Saturday Book*, 34.
- Paola de, T. (text) & Reinhart, M. (images) (2008). *Brava Strega Nova!* New York: Putnam Publishing Group.
- Pelham, D. (2007). *Trail: Paper poetry*. New York: Little Simon.
- Piendowski, J. (2005). *Haunted house*. London: Walker books ltd.
- Ramos, R. & Ramos, A. M. (2014). Cross-reading and ecoliteracy in children's pop-up books. *Ocnos*, 12, 7-24.
- Sabuda, D. (2014). *Christmas alphabet*. OH, USA: Jumping Jack.
- Sabuda, D. (2014). *The dragon and the knight*. London: Simon & Schuster, Ltd.
- Saint-Exupéry, A. de (2015). *Ο μικρός πρίγκιπας*. Μτφρ. Μ. Καρακώστα. Αθήνα: Πατάκης.
- Salamony, S.; Thomas, P. & Thomas, D. (2012). *1,000 Artists' Books: Exploring the book as art*, Beverly: Quarry Books.

- Ug, Ph. (2014). *Pop-up Op-art: Vasarely*. Munich: Prestel.
- Warhol, A. (1967). *Index*. New York: Random House.
- Wildsmith, B. (1996). *The creation*. Brookfield: Millbrook Press.
- Willems, M. (2009). *Big frog can't get in: A pop out book*. New York: Hyperion.
- Wilson, P. (1997). *Medieval castle: A carousel pop up book*. London: HarperCollins Publishing.
- Yannicopoulou, A. (2013). The materiality of picturebooks: Creativity activities. In T. Kotopoulos (Ed.), *1st International Conference on "Creative Writing"*, http://cwconference.web.uowm.gr/archives/giannikopoulou_article.pdf
- Γιαννικοπούλου, Α. (1999). Χριστουγεννιάτικο παιδικό βιβλίο: Αγαθό πνευματικό ή καταναλωτικό; *Διαδρομές*, 56, 289-294.
- Γιαννικοπούλου, Α. (2008). *Στη χώρα των χρωμάτων: Το σύγχρονο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Λοκ, Τζ (2007). *Κρυφτούνη με τον κύριο Κροκ*. Μτφρ. Έλενα Γαλανοπούλου. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μαντουβάλου, Σ. (1997). *Το σύννεφο έβαλε τα κλάματα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Τριβιζάς, Ε. (κείμενο) & Oxenbury, H. (εικόνες) (2003). *Τα τρία μικρά στικάρια*. Αθήνα: Μίνωας.